

1

ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИЙ БЕЗБОЖНИК

Я не малюю в уяві людиноподібного Бога;
мені вистачає благоговіння перед світобудовою,
хай навіть сприйнятою через наші
недосконалі органи чуття.

Альберт Ейнштейн

ГІДНІ ПОВАГИ

У траві, підпираючи підборіддя руками, долілиць лежав хлопчик. Він із зачудуванням розглядав плетиво стебел і корінців, своєрідний ліс у мініатюрі, населений мурахами й жуками, а також — хоч він тоді про це не знав — мільярдами земляних бактерій, які тихо й непомітно підтримували господарське функціонування цього мікросвіту. Раптом йому здалося, що мікросвіт перед його очима з грудки землі розрісся до розмірів усього великого світу й заповнив собою всю його палку уяву. Щойно пережите викликало в хлопчика трепетне благоговіння, яке згодом спонукало його обрати духовний шлях і зрештою стати священиком. Здобувши англійський духовний сан, він працював капеланом у моїй школі, де став моїм найулюбленішим учителем. Лише завдяки таким

порядним вільнодумним священикам, як він, я можу зараз сказати, що мене силоміць не наспиговували релігією*.

В інший час і в іншому місці таким самим хлопчиком був і я, коли мружився від сяйва Оріона, Кассіопеї та Великої Ведмедиці, плакав від беззвучної музики Чумацького Шляху і п'янів від нічних ароматів плюмерії та брутмансії. Чому однакові переживання штовхнули нашого капелана на один шлях, а мене на інший? Відповісти на це питання дуже важко. Серед науковців і прибічників раціоналізму напівмістичне ставлення до природи та всесвіту — не рідкість, але воно не має нічого спільного з вірою в надприродне. У дитинстві наш капелан, мабуть, не знав (як і я) про останні рядки «Походження видів» — знаменитий абзац про «зарослий берег, укритий численними різноманітними рослинами, з птахами, які співають у кущах, з комахами, які пурхають навколо, з червами, що повзають у сирій землі»**. Якби він прочитав ці слова, вони б глибоко запали йому в душу й, можливо, з нього виріс би не священик, а науковець, який би по-дарвінівському пояснював природу «законами, які ще й тепер діють навколо нас»:

Таким чином із цієї війни, яка лютує у природі, з голоду та смерті безпосередньо випливає найвищий результат, який розум спроможний уявити, — утворення вищих форм тваринного життя. Є велич в цьому погляді на життя з його різними силами, спочатку вкладеними в незначне число форм або тільки в одну; і тоді як наша планета описувала й продовжує описувати в просторі свій шлях відповідно до незмінних законів тяжіння, з такого простого начала виникали та продовжують розвиватися незліченні форми, надзвичайно досконалі й чудові.

* Під час уроків ми розважалися тим, що відволікали його від Святого Письма на захоптиві розповіді про повітряні бої за Лондон під час війни, яку він пройшов у лавах Королівських повітряних сил. Він досі живе в моєму приятельному ставленні до англіканської церкви (принаймні порівняно з її конкурентами) та неодмінно зринає в уяві, коли я читаю вірш Джона Бетджемена:

Наш падре — старий вовк небес,
І його крила вже не ті,
Та все ж він міцно несе хрест
В захмарній неба висоті...

** Тут і далі всі цитати з «Походження видів» Чарльза Дарвіна наводяться за українським виданням 1949 року із виправленнями, що відповідають сучасному слововжитку та правопису: Дарвін Чарльз. Походження видів. — Київ—Харків: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1949. — 444 с. — Прим. перекл.

Карл Саган у «Блакитній цятці» писав:

Чому проповідники жодної великої релігії, ознайомившись із наукою, не визнали: «Ми її недооцінили! Виявляється, Всесвіт значно більший, ніж говорили наші пророки, величніший, складніший і витонченіший»? Натомість від них чути тільки: «Ні, ні, ні! Хай наш бог і малий, іншого нам не треба». Релігія — байдуже, стара чи нова, — яка прийме велич Всесвіту, відкритого сучасною наукою, викличе повагу й захват, про які звичайним віросповіданням годі й мріяти.

Усі книги Сагана сповнені зачудуванням перед дивовижністю світу, яке в останні століття монополізувала за собою релігія. У своїх книгах я також намагаюся описати це почуття, тому про мене часто говорять як про глибоко релігійну людину. Якось мені надійшов лист від студентки зі США, котра розповіла, що попросила у свого викладача висловити свою думку про мене. «Звісно, — відповів професор, — його позитивна наука не сумісна з релігією, але він постійно впадає в екстаз перед природою та всесвітом. На мою думку, це і є релігія!» Та чи доречно тут слово «релігія»? Я так не думаю. Повністю згоден із лауреатом Нобелівської премії з фізики (і водночас атеїстом) Стівеном Вайнбергом, котрий у книзі «Мрії про остаточну теорію» написав:

Для деяких людей слово «Бог» має настільки широке й розмите значення, що вони неодмінно знаходять його в усьому, на що дивляться. Можна почути, що «Бог — це все, що існує», «Бог — це наша краща сторона» або «Бог — це всесвіт». Слову «Бог», поза сумнівом, як і будь-якому іншому слову, можна приписати будь-яке значення, яке нам до вподоби. Якщо ви вважаєте, що «Бог — це енергія», то знайдете його в шматку антрациту.

Вайнберг має рацію в тому, що це слово слід уживати в загальновизнаному сенсі, бо інакше воно стане абсолютно беззмістовним: на позначення надприродного творця, якому «ми можемо поклонятися».

Чимало плутанини виникає, коли віру в надприродне не відрізняють від так званої «ейнштейнівської релігії». Ейнштейн час від часу згадував про Бога (і він не єдиний атеїст, хто це робив), даючи привід прихильникам віри в потойбічне, охочим бачити такого видатного мислителя в своїх лавах, хибно тлумачити його слова. Так само горезвісною стала остання фраза «Короткої історії часу» Стівена Гокінга, котрий підступно написав: «Тоді ми збагнемо думку Бога»*, — спровокувавши численні перекручення своїх слів. Багато хто після цієї фрази подумав (помилково, ясна річ), що Гокінг вірить у Бога. Ще набожніше, ніж Гокінг та Ейнштейн, звучать слова клітинного біолога Урсули Гудено в книзі «Священні закутки природи». У багатьох місцях цієї книги вона висловлює захват церквами, мечетями й храмами та просто-таки напрошується, щоб її слова вирвали з контексту й узяли на озброєння прибічники віри в надприродне. Мало того, вона не зупиняється навіть на цьому, називаючи себе під кінець «набожним натуралістом». Однак уважне прочитання її книги не залишає і тіні сумніву, що авторка — непохитний атеїст того самого стибу, що і я.

«Натураліст» — слово неоднозначне. Від його згадки в моїй уяві зринає мій улюблений персонаж дитинства з книг Г'ю Лофтінга доктор Дулітл (котрий, до речі, аж ніяк не випадково схожий на філософа-натураліста, що подорожував на кораблі «Бігль»). У ХІХ—ХХ століттях слово «натураліст» мало те саме значення, яке ми в нього вкладаємо зараз: дослідник природи. У цьому розумінні натуралістами часто-густо бували духовні особи, починаючи з Гілберта Вайта. Та що говорити, коли сам Дарвін замолоду планував стати священником, сподіваючись, що обов'язки сільського пастора залишатимуть йому вдосталь часу, аби займатися улюбленою справою — колекціонувати жуків. Однак для філософів слово «натураліст» має дуже відмінне значення і протиставляється вірі в надприродне. Джуліан Баджині в книзі «Дуже короткий вступ до атеїзму» так пояснює причини вірності атеїстів натуралізму: «Більшість атеїстів переконана в тому, що всесвіт складається з однієї-єдиної субстанції, з якої по-

---

* Див.: Гокінг Стівен. Коротка історія часу. — К.: «К.І.С.», 2015. — С. 190. — Прим. перекл.

ходить усе багатство явищ, які наповнюють людське життя — думки, краса, емоції, моральні цінності».

Наші думки та емоції *постаютъ* із надзвичайно складних взаємодій між фізичними елементами нашого мозку. Атеїсти у філософському плані ідентифікують себе з натуралізмом у тому сенсі, що, на їхню думку, у світі не існує нічого іншого, крім фізичної природи. Зокрема ніякого *надприродного* розумного творця, який ховається за межами видимого всесвіту; ніяких душ, які живуть довше за тіло; і ніяких чудес, за винятком, звісно, явищ природи, яким ми ще не знайшли пояснення. Якщо здасться, що щось виходить за межі нашого недосконалого розуміння природи, то ми сподіваємося, що з часом знайдемо ключ до цього явища й пояснимо його звичайними законами природи. Але коли ми знаходимо фізичне пояснення веселки, то вона не стає від цього менш чарівною.

Навіть коли видатні науковці нашого часу висловлюють релігійні міркування, достатньо ретельніше ознайомитися з їхніми поглядами, аби зрозуміти, що про віру в Бога в їхньому випадку не може бути й мови. Це стосується як Ейнштейна, так і Гокінга. Нинішній королівський астроном і голова Королівського товариства Мартін Ріс розповів мені, що ходить до церкви як «англіканець-безбожник... просто щоб бути з усіма». У Бога він не вірить, хоч і дотримується поетичного натуралізму, який краса всесвіту навіювала іншим уже згадуваним науковцям. Недавно під час телевізійної дискусії я спробував переконати мого друга гінеколога Роберта Вінстона, одного зі стовпів сучасного британського юдейства, визнати, що його відданість юдаїзму має такий самий характер і що він насправді не вірить в існування надприродного. Він майже визнав цей факт, але ухилився від прямої його констатації (чесно кажучи, в цьому випадку він проводив зі мною інтерв'ю, а не навпаки)³. У відповідь на мої розпитування він зізнався, що юдаїзм прислужився йому як джерело дисципліни в житті, завдяки якій він підтримував порядок у своїх справах і вів добропорядне життя. Хай навіть так, але ж із корисності юдаїзму зовсім не випливає істинність його догматів про надприродне. Серед інтелектуалів-атеїстів чимало таких, котрі гордо називають себе юдеями й дотримуються юдейських обрядів, щоб таким чином виказати свою

повагу до стародавньої традиції або до замордованих родичів, при цьому сплутуючи релігію з пантеїстичним благоговінням перед природою, яке багато хто з нас поділяє з його найвідомішим адептом — Альбертом Ейнштейном. У Бога вони не вірять, але, якщо скористатися фразою Дена Деннетта, «вірять у віру»⁴.

З усіх фраз Ейнштейна найчастіше цитують таку: «Наука без релігії кульгава, а релігія без науки — сліпа». Проте він також писав:

Те, що писали про мою набожність, чистісінька брехня, хоч її часто повторюють. Я не вірю в персоніфікованого Бога; ніколи цього не приховував, ба навіть заявляв чітко й відкрито. Якщо в мені і є щось релігійне, то тільки безмежне захоплення світобудовою, наскільки вона відома сучасній науці.

Чи означає цей уривок, що Ейнштейн суперечить сам собі? Хіба не можна з його слів насмикати цитат, які підтримають будь-яку зі сторін у дискусії про Бога? У слово «релігія» Ейнштейн вкладав зовсім не той сенс, до якого більшість із нас звикли. Перш ніж ми перейдемо до подальшого розрізнення віри в надприродне та айштайнівської релігії, запам'ятайте, будь ласка, що ілюзорними я вважаю тільки *надприродних* божеств.

Ось ще кілька цитат, які дозволять відчутти присмак ейнштейнівської релігії:

Я глибоко релігійний безбожник. Це такий новий різновид релігії.

Я ніколи не приписував Природі жодної мети, призначення чи будь-чого іншого, що характерне для людини. Природа для мене — це величне утворення, яке ми не можемо повністю збагнути, а тому відчуваємо перед ним смиренність. Це істинно релігійне відчуття, яке не має нічого спільного з містицизмом.

Думка про існування персоніфікованого Бога для мене повністю чужа й навіть наївна.

Відтоді, як Ейнштейн пішов із життя, ще більше прибічників релігії намагалися довести, що він один із них. Однак сучасни-

ки дивилися на нього зовсім іншими очима. 1940 року Ейнштейн написав знамениту статтю, щоб пояснити свою заяву: «Я не вірю в персоніфікованого Бога». Вона зумовила бурхливий потік листів від затятих прихильників традиційної релігії, багато з яких нагадували йому про його юдейське походження. Наведені нижче цитати з цих листів узяті з книги Макса Джеммера «Ейнштейн і релігія» (з якої взято й більшість цитованих мною слів Ейнштейна на тему релігії). Католицький єпископ із Канзас-сіті писав: «Сумно спостерігати, як чоловік, що походить із народу, який створив Старий Заповіт та його учення, заперечує велику традицію свого народу». До нього приєднувався інший католицький церковник: «Не існує іншого Бога, крім персоніфікованого Бога... Ейнштейн не розуміє, що говорить. Він глибоко помиляється. Деякі люди схильні думати, що якщо досягли високого рівня вченості в одній галузі, то можуть висловлювати компетентні думки в усіх інших». Цікаво, чи взагалі можна релігію вважати такою галуззю, у якій можлива компетентна думка? Було б цікаво дізнатися, наскільки серйозною цей церковник вважав би компетентну думку якого-небудь визнаного «феезнавця» щодо конкретної форми та кольору крил фей. Він та єпископ гадали, що оскільки Ейнштейн не отримав спеціалізованої богословської освіти, то хибно розуміє природу Бога. Проте Ейнштейн чудово розумів, що саме він заперечує.

Один юрист-католик від імені якогось екуменічного товариства писав:

Нам дуже прикро з приводу вашої заяви,.. у якій висміяно гумку про персоніфікованого Бога. За останні десять років ніщо інше не давало людям вагоміших підстав схвалювати гітлерівські гоніння проти євреїв, ніж ця ваша заява. Навіть пам'ятаючи про ваше право на свободу слова, мушу визнати, що через свою заяву ви стали одним із найбільших джерел незгоди в Америці.

Рабин із Нью-Йорка зазначив: «Ейнштейн, поза сумнівом, видатний учений, але його релігійні погляди діаметрально протилежні юдаїзму».

«Але»? Чому «але», а не «і»?

Голова одного історичного товариства з Нью-Джерсі написав листа, який настільки красномовно розкриває всю убогість релігійного мислення, що його варто перечитати:

Ми шануємо ваш розум, докторе Ейнштейн, але ви не спромоглися збагнути однієї речі: Бог — це дух, який не можливо побачити в телескопи чи мікроскопи, як не можливо побачити людські гумки чи емоції, вивчаючи мозок. Як відомо кожному, релігія базується на Вірі, а не знанні. Буває, що в душу кожної розумної людини закрадаються сумніви щодо релігії. Навіть моя віра зазнала багатьох випробувань. Однак я ніколи не говорив іншим про мої духовні вагання з двох причин: (1) боячись, що, лише висловивши таку гумку, можу порушити спокій і завдати шкоди життю та надіям якоїсь близької людини; (2) бо я згоден із письменником, який сказав: «Піглий той, хто руйнує віру іншого»... Сподіваюся, докторе Ейнштейн, що вас неправильно процитували та що ви ще скажете щось приємніше величезній масі американців, які вас глибоко шанують.

Це просто лист-одкровення, яке розставляє всі крапки над «і»! Тут із кожного речення промені інтелектуальне та моральне боягузтво.

Менш жалюгідним, але ще більш приголомшливим був лист від засновника Товариства молитовного дому Голгофи з Оклагоми:

Вірю, професоре Ейнштейн, що кожен християнин Америки відповість вам: «Ми не зречемося віри в нашого Господа та сина його Ісуса Христа, але пропонуємо вам, якщо ви не поділяєте віри народу цієї країни, повернутися туди, звідки ви прибули». Я зробив усе possible заради народу Ізраїлевого, а потім з'явилися ви й однією заявою свого блюзнірського язика звели нанівець усі зусилля християн, котрі з любові до народу Ізраїлевого борються проти антисемітизму в нашій країні. Професоре Ейнштейн, кожен християнин Америки

без жодних роздумів відповість вам: «Забирайтеся геть зі своєю божевільною і брехливою теорією еволюції назад у Німеччину або припиніть розхитувати віру людей, які люб'язно надали вам притулок, коли вам довелося тікати з батьківщини».

Єдине, що всі ці критики-боголюбці зрозуміли правильно, — це те, що Ейнштейн не один із них. Він кожного разу вибухав обуренням, коли звучала думка, що він теїст. То, може, Ейнштейн — деїст на кшталт Вольтера чи Дідро? Або пантеїст, як Спіноза, філософію якого він обожнював: «Я вірю в бога Спінози, який проявляється у злагодженій гармонії всього, що існує, а не в бога, який переймається долею та діяннями людей»?

Давайте уточнимо нашу термінологію. Теїсти вірять у надприродний розум, який не тільки сотворив світ, а й продовжує опікуватися подальшою долею свого дітища та впливати на нього. У багатьох теїстичних віруваннях божество активно втручається в людські справи. Воно відгукується на молитви; прощає або карає за гріхи; втручається у земні справи, здійснюючи чудеса; переймається добрими й поганими вчинками та знає, коли ми збираємося їх скоїти (чи навіть *подумуємо* про них). Деїсти також вірять в існування надприродного розуму, але їхній Бог лише на самому початку встановлює закони, які керують світом. Деїстичний бог ніколи не втручається у світ після початкового акту сотворіння, а отже, не переймається людськими справами. Пантеїсти ж узагалі не вірять в існування надприродного Бога, а просто використовують слово «Бог» як звичайний синонім Природи, Всесвіту чи характерної для їх функціонування впорядкованості. Бог деїстів, на відміну від Бога теїстів, не реагує на молитви, байдужий до гріхів та сповідей, не читає наші думки й не втручається в перебіг подій за допомогою своїх свавільних чудес. Деїсти відрізняються від пантеїстів тим, що уявляють Бога як своєрідний всесвітній розум, тоді як для пантеїстів Бог — це лише метафоричний чи поетичний *синонім* законів всесвіту. Пантеїзм — це прикрашена форма атеїзму, тоді як деїзм — це розбавлений теїзм.

Є всі підстави вважати, що знамениті висловлювання Ейнштейна на кшталт: «Бог хитрий, але не лихий», «він не грає в кості» або «чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт?» — пантеїстичні, а не деїстичні, а тим паче не теїстичні. «Бог не грає в кості» на звичайну мову слід перекласти так: «Випадковість не лежить в основі всього». Коли Ейнштейн питав: «А чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт», то мав на увазі: «Чи міг всесвіт утворитися якимось по-іншому?» Для Ейнштейна «Бог» — винятково метафора, поетичний зворот. Так само використовує це слово Стівен Гокінг та більшість фізиків, які час від часу вдаються до мови релігійних метафор. Десь посередині між ейнштейнівським пантеїзмом і туманним деїзмом лежить книга Пола Дейвіса «Думка Бога», за яку він був удостоєний Темплтонівської премії (це дуже велика сума грошей, яку щороку видає Фонд Темплтона зазвичай науковцеві, готовому сказати щось позитивне про релігію).

Узагальнити кредо ейнштейнівської релігії можна за допомогою його власних слів: «Відчуття, що поза тим, що ми переживаємо своїми органами чуття, існує реальність, яку не може досягнути наш розум і яка долинає до нас лише у вигляді непрямого й слабкого відлуння, і є релігійністю. У цьому сенсі я релігійна людина». У цьому сенсі релігійним себе можна назвати і я, лише застерігши, що «не може досягнути» не означає «ніколи не зможе досягнути». Та я намагаюся взагалі уникати епітета «релігійний», бо його неправильно зрозуміють. Він повністю збиває з пантелику, адже для переважної більшості людей «релігія» нерозривно пов'язана з «надприродним». Влучно з цього приводу висловився Карл Саган: «Якщо під "Богом" розуміти сукупність фізичних законів, які керують всесвітом, то такий Бог, звісно, існує. Але це не те, що задовольняє емоційні потреби людей,.. адже безглуздо молитися законові всесвітнього тяжіння».

Кумедно, що останню думку Сагана 1940 року передвістив професор Католицького університету Америки отець і доктор Фултон Шин під час лютих нападок на Ейнштейна за його критику персоніфікованого Бога. Шин саркастично питав, чи готовий хтось накласти головою за Чумацький Шлях. При цьому він думав, що наводить аргумент проти

Ейнштейна, адже далі додавав: «У цій космічній релігії тільки один недолік — у слово "космічна" помилково закралася літера "с"». В Ейнштейнових переконаннях не було нічого комічного, та все одно мені хотілося б, щоб фізики припинили використовувати слово «Бог» у метафоричному значенні. Метафоричного чи пантеїстичного Бога фізиків розділяє нездоланна прірва з Богом-заступником, чудотворцем, всезнавцем, чуйним правдолюбом Біблії, про якого просто-рікують священники, мулли й рабини і який міцно закріпився в побутовій мові. Умисне сплутування цих понять рівноцінне, на мою думку, інтелектуальній зраді.

НЕЗАСЛУЖЕНА ПОВАГА

Назва моєї книги «Ілюзія Бога» стосується не ейнштейнівського Бога чи Бога інших видатних науковців, які згадувалися в попередньому підрозділі. Мені довелося почати з роз'яснення суті ейнштейнівської релігії через те, що вона, як уже доведено, здатна викликати замішання. На подальших сторінках книги йтиметься винятково про *надприродних* богів, серед яких мої читачі найбільше чули про Ягве, Бога Старого Заповіту. До нього ми невдовзі повернемося. Але, перш ніж закінчувати цей попередній розділ, слід порушити ще одну тему, яка інакше може завадити правильному сприйняттю всієї книги. Ідеться про правила етикету. Цілком можливо, що релігійних читачів образять мої висловлювання. Їм може здатися, що я не виказую достатньої *поваги* до їхніх переконань (або до переконань інших). Буде прикро, якщо відчуття образи завадить їм читати книгу далі, тому я хочу з самого початку розкласти все по полицках.

У нашому суспільстві майже всі, зокрема й атеїсти, погоджуються, що релігійні переконання дуже вразливі до образ, а тому до них слід ставитися з особливою повагою, яка значно перевищує повагу, якої очікують у звичайному спілкуванні між людьми. Дуглас Адамс настільки влучно описав цей феномен у своїй імпровізованій промові в Кембриджі,